

Hannah Arendt. *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad.* Vertaald door W.J.P.Scholtz. Met een voorwoord van Ido de Haan. Atlas
Hannah Arendt. *Totalitarisme.* Inleiding, vertaling en glossarium Remi Peeters en Dirk de Schutter. Boom
David Cesarani. *Eichmann. De definitieve biografie.* Vertaald door Servaas Goddijn. Anthos/Manteau
Richard Breitman. *The architect of genocide. Himmler and the final solution.* Pimlico
Mario R. Dederichs. *Heydrich. Das Gesicht des Bösen.* Piper
Peter den Hertog. *Hitlers schutkleur. De oorsprong van zijn antisemitisme.* De Arbeiderspers

Van alles wat Hannah Arendt(1906-1975) heeft geschreven heeft niets zoveel indruk gemaakt als de uitdrukking: 'de banaliteit van het kwaad'. De woorden staan in de ondertitel van haar boek *Eichmann in Jerusalem* (1963), een bundeling van haar eerder in *The New Yorker* gepubliceerde reportages over het proces tegen de organisator van de *Enlösung der Judenfrage*.

Eichmann bleek tot haar stomme verbazing geen demonisch 'monster' te zijn, maar een kleurloze bureaucraat die zich enkel in clichés kon uitdrukken. Hij hield vol niet eens een antisemiet te zijn, laat staan een ideologische fanaticus, en Arendt geloofde hem. Eichmann was ook in haar visie nazi geworden uit carrière-overwegingen, en om soortgelijke redenen had hij – binnen niet meer dan vier weken – zijn geweten 180 graden gedraaid, toen hem werd opgedragen de massamoord op de Europese joden te organiseren. Zijn misdaad was niet het gevolg geweest van ideologische kwaadaardigheid, maar van 'gedachteloosheid' – een fundamenteel onvermogen om zelfstandig te oordelen, goed en kwaad van elkaar te onderscheiden en zich te verplaatsen in een ander.

Op Arendts provocerende, niet zonder ironie geschreven boek is destijds een storm van reacties gekomen. Haar wantrouwen tegen de Israëliëse president Ben-Goerion, die het proces zou hebben gebruikt ter rechtvaardiging van de joodse staat, en haar harde kritiek op de Joodse Raden en hun fatale gewilligheid jegens de nazi-vervolgers lokten een felle controverse uit, die enkele jaren aanhield en Arendt diverse vriendschappen kostte. Maar de kwestie die de geesten het meest hardnekkig heeft beziggehouden, tot op de dag van vandaag, is toch haar stelling over de 'banaliteit van het kwaad'.

Sommigen vonden dat Arendt de daden van Eichmann bagatelliseerde en zelfs goedpraatte. Een misverstand; juist Eichmanns banaliteit, het feit dat hij zo gewoon was, achtte zij het meest verontrustend van al. Zijn normaliteit was 'veel schrikwekkender dan alle gruwelen tezamen', want een misdadiger als Eichmann 'handelt onder omstandigheden die het hem nagenoeg onmogelijk maken de draagwijdte van zijn wandaden te beseffen'.

Om welke 'omstandigheden' het gaat, is niet moeilijk te raden. Arendt bedoelde het totalitarisme, waarvan zij in 1951 een uitvoerige analyse had gegeven in haar driedelige studie *The origins of totalitarianism*. Met die analyse in het

achterhoofd was zij in 1960 naar Jeruzalem gegaan om het proces tegen Eichmann bij te wonen. Dus bevooroordeeld, oordeelden haar critici; wat zij in de rechtszaal zag, was wat zij wilde zien.

Of dat klopt, moeten de teksten uitwijzen. De belangrijkste zijn inmiddels (weer) in het Nederlands beschikbaar, aangezien zojuist de oude vertaling van *Eichmann in Jeruzalem* is herdrukt, terwijl voor het eerst een vertaling is gemaakt van het derde (en interessantste) deel van *The origins of totalitarianism*, kortweg *Totalitarisme* getiteld. Bovendien zal binnenkort bij Atlas ook nog een vertaling verschijnen van Elisabeth Young-Bruehls veelgeprezen biografie uit 1982 (*Hannah Arendt: For the love of the world*), waarin de controverse over het Eichmann-boek uitputtend wordt behandeld.

Naast woedende kritiek kreeg Arendt ook veel bijval. Haar standpunt heeft tenslotte zijn attracties, vooral omdat zij van Eichmann een bij uitstek modern verschijnsel maakte, net zoals bij ons Harry Mulisch dat al eerder had gedaan in zijn reportages (in 1962 gebundeld in *De zaak 40/61*) over het proces in Jeruzalem. Eichmann onthulde in hun visie een morele leegte in de moderniteit; als technicus of manager van de dood, zonder zwaarwegende ideologische motieven en met alleen ambitie, gehoorzaamheid en plichtsbesef als drijfveren, vertegenwoordigde hij een nieuw mensentype, dat principieel tot *alles* in staat moest worden geacht.

Deze visie had een grote invloed op de jeugd van de jaren zestig en op haar rebellie tegen conformisme en establishment. Eichmann bewees hoe dichtbij het totalitarisme en zijn misdaden nog altijd konden zijn. Werkelijk overal bleek zijn schim als een *mene tekel* op te duiken, terwijl tal van vertwijfelde volwassenen naarstig op zoek gingen naar de 'Eichmann' in henzelf. Maar daarmee is nog niet duidelijk geworden hoe Eichmann nu precies in Arendts totalitarisme-theorie past.

In het boek uit 1951 wordt hij slechts één keer, in het voorbijgaan, genoemd. Eichmann zou pas door zijn spectaculaire ontvoering uit Argentinië en door zijn proces, een van de eerste wereldwijde media-events, op de voorgrond komen te staan. Toch is Arendts benadering zonder de analyses van *Totalitarisme* niet goed te vatten, ook al bleek de aanblik van de 'banale' *Schreibtischmörder* op zijn pantoffels en met zijn grote zwarte bril wel tot enige wijzigingen te inspireren.

Een van de meest aanvechtbare punten in *Eichmann in Jeruzalem* is het vermeende ontbreken van antisemitisme, van elke serieuze ideologische bevlogenheid zelfs, bij de man door wiens ijver miljoenen joden de dood hadden gevonden. In een brief aan haar vriendin Mary McCarthy schreef Arendt dat zij 'de invloed van de ideologie' in haar totalitarisme-boek had 'overschat'. Eichmann had haar wat dit aangaat de ogen geopend. Maar ook in 1951 heerst er al de nodige onduidelijkheid over de betekenis van de ideologie binnen de totalitaire bewegingen, waarbij het overigens extra complicerend werkt dat Arendt zowel het nazisme na 1938 als het bolsjewisme na 1930 (lees: het Stalinisme) tot het totalitarisme rekent, terwijl tussen beide juist op het punt van de ideologie niet onbelangrijke verschillen bestaan.

Diende de ideologie alleen voor de propaganda, om de ontwortelde massa's te mobiliseren en een schijn van geborgenheid te geven - of geloofde men er echt

in? Zelfs als je de vraag zo simpel stelt, geeft Arendts boek tegenstrijdige antwoorden. De ene keer blijkt men er wel in te geloven, de andere keer slechts in 'bepaalde' aspecten, en ook wordt ergens een interessant onderscheid gemaakt naar de positie die iemand binnen de totalitaire beweging of partij inneemt: sympathisanten en gewone partijleden zouden alles hebben geloofd, de partij-elite en de leider zelf niet. Als we de nadruk leggen op dit onderscheid, zit Eichmanns ideologische absentie stiekem dus toch al wel in *Totalitarisme*.

Veel belangrijker dan ideologie, zet Arendt uiteen, waren 'beweging' en 'organisatie', dat wil zeggen machtsontplooiing, met als doel de totale heerschappij. Om dat doel te bereiken was ideologische propaganda onmisbaar, maar in veel sterker mate gold dit voor *terreur*, in Arendts visie de 'essentie' van elk totalitair bewind, dat zijn ware gezicht pas liet zien in het concentratiekamp.

Concentratiekampen waren de 'laboratoria' waarin geëxperimenteerd werd met die begeerde totale heerschappij, die – zowel bij de gevangenen als bij de bewakers - een verregaande ontmenselijking, een eliminatie van karakter en spontaniteit, vereiste. Het totalitarisme was uit op een 'transformatie van de menselijke natuur', een reductie van de mens tot 'marionet'.

Welke ideologie daarbij werd verkondigd, was in feite van ondergeschikt belang; van belang was dat een en ander in daden werd omgezet. Het enige waarin men werkelijk geloofde was in de 'almacht van de organisatie', kortom in de totale techniek, met als resultaat een 'functionerende wereld van onzin', waarin werkelijkheid en fictie, goed en kwaad, waarheid en leugen niet meer konden worden onderscheiden. Het was de absurditeit verheven tot dwingend systeem: een 'radicaal kwaad', in *Totalitarisme* nog zonder 'banaliteit', waarop alle bestaande maatstaven en categorieën stukliepen.

Het lijkt me nog altijd een adembenemende theorie, even briljant als fantasierijk, zelfs in deze veel te beknopte samenvatting. Maar is het ook waar wat Hannah Arendt met zoveel verve beweert? Stonden partij-elite en leider werkelijk zo onverschillig tegenover hun eigen ideologie? En was deze echt slechts van ondergeschikt belang?

Laten we ons voor het gemak beperken tot nazi-Duitsland en eens kijken wat er over deze kwestie te vinden is in de zojuist in het Nederlands vertaalde biografie van David Cesarani over Adolf Eichmann, de nu eveneens vertaalde studie van Richard Breitman uit 1991 over Heinrich Himmler (*The architect of genocide*) en de nog alleen in Duitsland verschenen biografie van Mario R. Dederichs over Reinhard Heydrich, met als dreigende ondertitel: *Das Gesicht des Bösen*.

Voorals Cesarani gaat, om begrijpelijke reden, uitvoerig op Arendt in. 'Iedereen die vandaag over dit onderwerp schrijft werkt in de schaduw van Hannah Arendt', laat de Eichmann-biograaf weten. Dat verhindert hem niet om de nodige kritiek te uiten, voor het merendeel de bekende verwijten, waaronder het verwijt dat zij zich door Eichmann een rad voor ogen had laten draaien door hem op zijn woord te geloven toen hij zijn antisemitisme ontkende. Cesarani haalt diverse getuigen aan, door wie Eichmann als een overtuigd nationaal-socialist was afgeschilderd.

Dat wil niet zeggen dat hij was voorbestemd om de massamoordenaar van het Europese jodendom te worden, hij is dat volgens Cesarani (die Eichmanns carrière zorgvuldig reconstrueert) pas geleidelijk geworden. Maar wat bij hem, ondanks aanvankelijke aversie tegen de meest bloedige 'oplossing' (Eichmann begon als specialist inzake de joodse *emigratie*), de doorslag gaf, dat was de ideologie, naast de onvermijdelijke carrière-overwegingen. Die laatste vind je bij iedere manager of bureaucraat, maar dat geldt niet voor het geloof in een joods wereldcomplot en in de geschiedenis als een strijd op leven en dood tussen joden en ariërs.

Loog Eichmann dan toen hij verklaarde geen 'persoonlijke' haat tegen joden te koesteren? Cesarani, net als Arendt, meent van niet. Ook bij de sluwe 'schoolmeester' Himmler en de sportieve edelgermaan Heydrich, volgens Hitler een man met 'een ijzeren hart', was van persoonlijke haat geen sprake, betogen Breitman en Dederichs. Hitler zou zelf niet eens gedreven zijn door persoonlijke wrok. In zijn eerste uiting van antisemitisme uit 1919 heeft hij het niet voor niets over een 'Antisemitismus der Vernunft', het tegendeel van een emotionele, driftmatige jodenhaat.

Zo was het ook in de SS en SD, opgericht en geleid door Himmler en Heydrich, waarvan Eichmann deel uitmaakte - een heel verschil met de vulgaire SA, waar een ordinaire hetzer als Julius Streicher, hoofdredacteur van *Der Stürmer*, serieus werd genomen. De SS-elite stond boven zulke platte sentimenten, men verkoos de 'objectieve', 'zakelijke' kennis van de rassenleer en cultiveerde een navenante hardheid en efficiency. Tegenover joden en andere 'schadelijke' rassen werd dezelfde houding ingenomen als die van een boer (Himmler had landbouwkunde gestudeerd en een kippenfarm gedreven) tegenover onkruid en ongedierte. Joden vielen eenvoudigweg buiten de 'menschelijkheid' waarmee een SS'er zich op grond van ras en herkomst diende te identificeren.

Hoewel het waar is dat voor het nationaal-socialisme de daad belangrijker was dan het woord (ideologische scherpslijperij, zoals het communisme die wèl te zien gaf, zoek je bij de nazi's vergeefs), lag aan die daad een vanzelfsprekend ideologisch substraat ten grondslag. De ideologie was dus in feite allesbepalend: zij besliste over leven en dood, zij maakte uit wie wel of niet voor uitroeiing in aanmerking kwam. Dat wil niet zeggen dat de *Endlösung* al van meet af aan vaststond. Cesarani, Breitman en Dederichs laten omstandig zien hoe 'kronkelig' de weg naar Auschwitz is geweest, hoeveel zijpaden men was ingeslagen (emigratie, deportatie naar Madagaskar, gedeeltelijke vernietiging) en met hoeveel interne rivaliteit, voordat het verloop van de oorlog Hitler ertoe bracht definitief te besluiten tot de fysieke liquidatie van het totale Europese jodendom.

Aan het fundamentele belang van de ideologie valt moeilijk te ontkomen, zo blijkt. Dat beperkt de bruikbaarheid van Arendts totalitarisme-theorie als historische verklaring; de theorie is op een cruciaal punt in strijd met de feiten. Toch maakt dat die theorie niet meteen waardeloos, want Arendt hinkt in *Totalitarisme* op twee gedachten: zij geeft een historische verklaring, met de genoemde beperkingen, én zij formuleert een niet strikt aan tijd en plaats gebonden

model of ideaaltype. De elementen waaruit dat model bestaat, zoals de massamaatschappij met zijn verlies van klassen en standen, de 'verlatenheid' van het geatomiseerde individu en het geloof in de almacht van organisatie en techniek, gelden niet alleen voor Duitsland en Rusland, maar evengoed voor onze huidige massademocratie. Dit totalitarisme is als mogelijkheid beslist nog niet van onze horizon verdwenen.

In het totalitaire concentratiekamp worden mensen 'overbodig' gemaakt, schrijft Arendt, wat zowel lijkt te betekenen dat ze probleemloos kunnen worden afgemaakt als dat hun menselijkheid wordt tenietgedaan. Maar de ervaring van overbodigheid vinden we eveneens bij de uit haar traditionele bindingen losgeraakte massa – 'op een overbevolkte aarde', voegt Arendt er veelbetekenend aan toe. De overbodigheid krijgt zo onverwachts ook een demografisch motief. Misschien moet het totalitarisme als zodanig wel worden opgevat als een symptoom van de overbevolking. In elk geval is duidelijk dat Arendt dáár de toekomstige actualiteit van het totalitarisme zoekt: als mogelijke oplossing voor 'het probleem van overbevolking, van economisch overbodige en sociaal ontwortelde massa's'.

Of deze vrees denkbeeldig is, mochten overbevolking en energietekort ons levenspeil en zelfs onze overlevingskansen direct gaan bedreigen, moet nog blijken. Maar misschien dat dan de ideologie met haar schijnoplossingen inderdaad slechts een ondergeschikte rol zal spelen.

Helaas is het geen troost om vanuit dit vooralsnog toekomstige schrikbeeld terug te kijken naar het historische totalitarisme, waarin de ideologie wél een kapitaal belang vertegenwoordigde. Het enige voordeel is dat de situatie er iets overzichtelijker door wordt, zij het nu fond niet minder raadselachtig. Neem Nazi-Duitsland, waar als we Cesarani, Breitman en Dederich mogen geloven alle grote beslissingen door Hitler werden genomen, zij het gestimuleerd door de anticiperende ijver van Himmler en Heydrich, en – indirect – van hun factotum Eichmann. Ook Arendt schrijft in een noot (in *Totalitarisme*) dat Hitler de meest radicale maatregelen altijd zelf initieerde. Dat betekent dat het belang van de ideologie in nazi-Duitsland neerkomt op het belang van *Hitlers* ideologie.

In weerwil van alle moderne historiografische inzichten, die de betekenis van de 'grote mannen' relativeren, blijkt uitgerekend bij de man die je liefst alle 'grootheid' zou ontzeggen deze betekenis onontkoombaar. Nog erger wordt het als je *Hitlers schutkleur* leest, een slimme en goed geschreven studie van de Nederlandse historicus Peter den Hertog over de oorsprong van Hitlers antisemitisme. Wat blijkt namelijk? Nadat Den Hertog bijna de hele Hitler-literatuur (die niet goed raad weet met die oorsprong) kritisch heeft doorgenomen, komt hij uit bij een ondubbelzinnige psychologische verklaring: Hitlers politieke denkbeelden getuigden niet alleen van een 'paranoïde stijl', eraan ten grondslag lag ook een paranoïde persoonlijkheid. Het extreme radicalisme van Hitlers antisemitisme, dat erin bestond dat woorden *rücksichtslos* in daden werden omgezet, zou dus berusten, alle quasi-objectieve 'redelijkheid' ten spijt, op een psychische afwijking.

In laatste instantie valt de bodem uit Arendts totalitarisme-theorie, voor zover het nazi-Duitsland betreft, omdat de beslissende factor – heel banaal – een

zaak van puur toeval blijkt te zijn. Als Den Hertog gelijk heeft tenminste. Zonder Hitler is het zeer de vraag of Himmler, Heydrich en Eichmann zich ooit zouden hebben ontwikkeld tot de massamoordenaars die zij willens en wetens (zij blijven daarom ten volle verantwoordelijk voor hun eigen daden) zijn geworden. Zonder Hitler was er ongetwijfeld een modern antisemitisme geweest, waarschijnlijk een machtsgreep door een partij als de NSDAP en misschien ook een Tweede Wereldoorlog. Maar zonder Hitler was er geen Auschwitz geweest.

(NRC Handelsblad, 29-7-2005)